

Dies irae

Tómas frá Celano (Tommaso da Celano) var ítalskur betlimunkur á 13. öld (f. um 1185 eða 1190, d. 1260). Tómas óx upp í Celano á Mið-Ítalíu (þá í ríki Sikileyjarkonunga), hlaut klerklega menntun, kynntist heilögum Frans frá Assisi og tilheyrði betlimunkareglu hans frá því hún var formlega stofnuð 1215. Tómas stýrði um skeið útbreiðslustarfi reglunnar á Þýskalandi. Hann samdi dýrlings-ævisögu heilags Frans (í þremur gerðum), sömuleiðis heilagrar Klöru frá Assisi. Honum er einnig eignaður kirkjulegur kveðskapur á latínu, þar á meðal *Dies irae*, sem þó er ekki á afgerandi rökum reist.

Dies irae, dies illa
solvet saeculum in favilla,
teste David cum Sibylla.

Heiftardaginn hinst á láði
heimur ferst í sindurs bráði.
Þessu dís með Davíð spáði.

Quantus tremor est futurus,
quando iudex est venturus,
cuncta stricte discussurus!

Skjálfandi má skepnan bíða:
Skaparinn í málum lýða
dag þann fellir dóminn stríða.

Tuba mirum spargens sonum
per sepulchra regionum,
coget omnes ante thronum.

Lúður yfir gröfum gjalla
Guð mun láta og þar með alla
fyrir hástól herrans kalla.

Mors stupebit et natura,
cum resurget creatura,
judicanti responsura.

Dauðinn glúpnar, dignar, stríðir:
Dómsstefnunni skepnan hlýðir,
upp svo rísa allir lýðir.

Liber scriptus proferetur,
in quo totum continetur,
unde mundus judicetur.

Eina bók, sem allt hið sanna
á finnst ritað, skal hér kanna
svo að dæmist syndir manna.

Judex ergo cum sedebit,
quidquid latet apparebit:
nil inultum remanebit.

Þegar Drottinn dóma vekur
dylst ei lengur hver er sekur;
straffi ekkert undan tekur.

Quid sum miser tunc dicturus?
Quem patronum rogaturus,
cum vix justus sit securus?

Hvert má nú í skjólið skríða
skáلكur minn, án hjálpar lýða,
bestu menn ef böli kvíða?

Rex tremendae majestatis,
qui salvandos servas gratis,
salva me, fons pietatis.

Ægikóngur himni hærrí
huggar þræla miskunn skærri.
Ver mér, brunnur náðar, nærri.

Recordare, Jesu pie,
quod sum causa tuae viae:
ne me perdas illa die.

Hafðu, Jesú minn, í minni
mig, sem naut af jarðvist þinni,
hinna dag að frelsið finni.

Quaerens me, sedisti lassus;
redemisti crucem passus:
tantus labor non sit cassus.

Bið ég ei til einskis þyldi
efstu píslir herrann mildi
þegar mér hann vægja vildi.

Juste judex ultionis,
donum fac remissionis,
ante diem rationis.

Nær að skuldadögum dregur,
dómarinn minn vegsamlegur,
upp gef sök að opnast vegur.

Ingemisco, tamquam reus.
Culpa rubet vultus meus.
Supplici parce Deus.

Fyrir dómi sökum seldur;
syndin dómsáfelli veldur
nema Guð mín gæti heldur.

Qui Mariam absolvisti,
et latronem exaudisti,
mihi quoque spem dedisti.

Magdalena sýkn varð saka,
sáttum ránsmanns vannstu taka.
Einnig mér lést vonir vaka.

Preces meae non sunt dignae,
sed tu bonus fac benigne:
ne perenni cremer igne.

Enga vissu bænir boða:
Bið ég þína gæsku stoða
eilífum gegn eldsins voða.

Inter oves locum praesta,
et ab headis me sequestra,
statuens in parte dextra.

Þér á hægri hönd án nauða,
höfrum fjarri merktum dauða,
finn mér stað í flokki sauða.

Confutatis maledictis
flammis acribus addictis,
voca me cum benedictis.

Fordæmdir þá feigðarhnífsins
finna brodd í logum kífsins,
kalla mig til ljóss og lífsins!

Oro supplex et acclinis,
cor contritum quasi cinis.
Gere curam mei finis.

Dreyrgu hjarta í duftið hneigi.
Drottinn sæll ég bið að megi
annast mig á efsta degi.

Lacrimosa dies illa,
qua resurget ex favilla,
judicandus homo reus;
huic ergo parce Deus.

Dagur óps og ekkasoga
upp þá rís af sindurs loga,
maður fyrir dóm skal dreginn.
Drottinn bendi á náðar veginn.

Pie Jesu Domine,
dona eis requiem.

Sælan Jesúm bljúgur bið:
Gef þeim náð að finni frið.

Amen

Amen

Helgi Skúli Kjartansson þýddi úr latínu

Um þýðinguna

Latínutextinn er messusálmur eða sekvensa, oftast eignaður Tómasi frá Celano, reglubróður og ævisöguritari heilags Frans frá Assisi, og þá ortur um eða skömmu fyrir 1250.¹ Handritum eða lesbrigðum kann ég ekki skil á en hér er fylgt því orðalagi² sem lengst af var haft í sálumessurítáli kaþólsku kirkjunnar og þar með líka í sálumessum tónskáldanna, Mozarts og fleiri.³

Alþekkt er þýðing Matthíasar Jochumssonar á þessum sálmi: „Dagur reiði, dagur bræði“. Má kalla í senn ofdirfð og óþarfa að vinna það verk að nýju og síst get ég kallað mig jafnoka Matthíasar að brag-snilld. Það sem þó kom mér af stað, það er nafn Maríu í 13. erindi. Hann les það sem nafn Maríu guðsmóður og þýðir: „Þú sem *móður þjáða* reistir.“ Hef ég skilið það sem vísun til orða Jesú á krossinum til móður sinnar, enda er það einmitt við krossinn sem María er kölluð „móðirin þjáða“ – *mater dolorosa* eins og alþekkt er úr málalalistinni.

Að þessi skilningur orki tvímælis hafði ég ekki hugsað út í fyrr en einhvern tíma upp úr aldamótum þegar nýjar hugmyndir um Maríu Magdalenu voru komnar í tísku, ekki aðeins meðal guðfræðinga heldur á víðari menningarvettvangi. Þótt ég læsi mig aldrei verulega inn í þá umræðu hafði ég veður af henni, frétti t.d. að samkvæmt einhverjum af apókrýfu guðspjöllunum (þeim sem aldrei voru

1 Niðurlagið (tvö erindi eða a.m.k. fjórar hendingar) kann að vera viðbót eða breyting frá frumtexta. Þar er ekki aðeins bragurinn frábrugðinn heldur stingur í stúf að skáldið einblínir þar ekki á eigin sáluhjálp heldur biður fyrir „manni“ og „þeim“.

2 Stafsetning og greinarmerki eru með ýmsu móti í útgáfum. Hér er ritað æ en ekki æ, hins vegar ekki i/u fyrir j/v (nema qu); greinarmerki ekki stranglega samræmd.

3 Þýðingin fylgir stranglega atkvæða- og bragliðaskipan frumtextans. Þar með er ekki sagt að hún sé sönghæf. Þýðingu til söngs dugir ekki að gera eftir textanum einum heldur þarf að bera hana saman við tónverkið og gæta þess að þagnir og endurtekningar falli eðlilega að textanum. Þegar mörg tónskáld hafa notað sama textann, eins og hér, gæti þurft að laga þýðinguna að hverri tónsmíð fyrir sig.

tekin upp í Biblíuna) hefði María Magdalena verið lykilpersóna í lífi Jesú, jafnvel staðið honum nær en sjálfir postularnir. Og einhvern veginn flutu með þær upplýsingar að samkvæmt ritskýringu miðalda-kirkjunnar hefði „bersynduga konan“, sú sem í 7. kapítula Lúkasarguðþjalls laugar fætur Jesú í tárur, þessarar með hári sínu og smyr dýrum smyrslum, verið engin önnur en María Magdalena.⁴

Þetta hafði ég frétt þegar ég af einhverri rælni skoðaði textann við sálumessu Mozarts, sá þar nafn Maríu og að það sem Jesú gerði fyrir hana hét ekki að „reisa“, eins og hjá Matthíasi, heldur *absolvo*. Í klassískri latínu getur það merkt ‘leysa úr fjötrum; inna af hendi’ og í lagamáli ‘sýkna (af ákæru), hreinsa (af grun)’ en í máli miðalda-kirkjunnar umfram allt ‘veita syndaaflausn’. Einkennilegt orðaval um svo syndlausa manneskju sem heilaga guðs móður. En aldeilis upplagt um þá bersyndugu, sem Jesú kvaddi einmitt með þeim frægu orðum: „Syndir þínar eru fyrirgefnar.“ Miðaldatextinn hlaut að eiga við Maríu Magdalenu.

Svo ég fór að fikta við að þýða erindið. Allnákvæm þýðing ljóðlínunnar væri: „Maríu lést sýkna saka.“ En íslenskur lesandi eða hlustandi, sem hefði lært sínar biblíusögur líkt og ég, myndi ekki sjá í hendi sér hvaða Maríu átt væri við. Öruggst væri því að segja það fullum fetum: „Magdalena sýkn varð saka.“ Utan á þetta hlóðst svo þýðingin. Ég hafði ekki hliðsjón af þýðingu Matthíasar, reyndi þvert á móti að muna sem minnst af henni. Vissulega er orðalag víða svipað (t.d. mjög líkt í 15. erindi), en það held ég stafi oftast af fylgispekt beggja við frumtextann.

Aðrar þýðingar sálmsins þekkti ég ekki né umfjöllun fræðimanna, t.d. Þórhalls Þorgeirssonar 1948,⁵ en hann greinir frá eldri þýðingum

4 Undirrótin að þessari ályktun mun vera sú að í næsta kafla guðspjallsins, þar sem María Magdalena er fyrst nefnd á nafn, er hún í hópi kvenna sem styrktu starf Jesú „með fjármunum sínum“ (Lúkas VIII, 3). Af því má ætla að hún hafi haft nokkur fjárráð, einmitt líkt og bersynduga konan sem hafði efni á dýrum smyrslum. Hjá sumum bættist við sú ágiskun að syndirnar, sem Jesú fyrirgaf, hefðu verið tekjulind Maríu, þ.e. skækjulífnaður. Að öðru leyti má vísa á pistil sr. Sigurðar Ægissonar í *Morgunblaðinu* 2006: <https://www.mbl.is/greinasafn/grein/1094152/>. Eins og þar kemur fram hafði páfinn sjálfur snemma á miðöldum tekið undir það að sú bersynduga hefði verið María Magdalena og það síðan verið viðurkennd ritskýring í kaþólsku kirkjunni þar til hún var opinberlega afturkölluð 1969. En hana hefur Matthías Jochumsson örugglega ekki lært í sinni lútersku guðfræði. Því má bæta við að þegar kaþólska kirkjan dró það til baka að hin bersynduga hefði verið María Magdalena var texta sekvensunnar breytt úr *que Mariam í peccatricem*, þ.e. „hina syndugu“.

5 „Um þýðingar og endursagnir úr ítölskum miðaldaritum.“ *Árbók Landsbókasafns Íslands*, bls. 212–224; bls. 220 er það sem hér skiptir máli.

Gísla Brynjólfssonar og Helga Hálfðanarsonar (Prestaskólakennara), sömuleiðis bendir hann á endurbirta þýðingu Matthíasar í *Kaþólskri bænabók* (1922) þar sem búið er að leiðrétta Maríuvilluna.

— — —

Ekki ætla ég hér að fara yfir þýðinguna frá upphafi til enda, hvorki með samanburði við frumtextann né við aðrar þýðingar, heldur láta nægja nokkur dæmi úr fyrsta erindinu um sígild álitamál bókmenntaþýðinga. Og skoða þá, jafnframt textunum hér að ofan, þýðingu Matthíasar:

Dagur reiði, dagur bræði
drekkið jörð í logaflæði,
votta heilög völufræði.

Fyrsta ljóðlína latínutextans er orðrétt biblíutilvitnun. Það er einn af smærri spámönnunum, Sefanía (eða Sófonías), sem er aðalfyrirmynd sálmsins og segir hann (í 1. kapítula, 15. vers): „Dagur reiði verður dagur sá.“⁶ Tilvitnanir eru auðvitað eitt hinna frægu fótakefla þýðenda. Hér leyfir bragurinn ekki að halda íslenska biblíutextanum orðréttum og fái íslenskir lesendur munu svo kunnugir þessum ritningarstað⁷ að þekkjanleg orðalagslíkindi þjóni nokkrum tilgangi. Reyndar býst ég við að það sama hafi átt við um viðtakendur latínutextans. Hann hefur fljótt orðið svo miklu þekktari en spádómsbók Sefanía að *dies irae, dies illa* hefur í huga fólks orðið að tilvitnun í sálminn, ekki Gamla testamentið.

Það virðist þannig óþarfi að þýða endilega *dies illa* (‘dagur sá’) enda gerum við Matthías það hvorugur. Hann notar í staðinn tvöfalda þýðingu á *dies irae*, þ.e. „Dagur reiði, dagur bræði“ og heldur nefnifalli latínunnar svo að dagurinn verður gerandi þess sem í næstu línu segir. Ég hef hrakist lengra frá frumtexta, segi „heiftardaginn“ (í tímaþöfelli) og fylli seinni bragliðina með efni sem ekki á sér samsvörun á latínunni: „hinst á láði“. Vissulega snýst kvæðið allt um hinn efsta dag, þann síðasta í sögu jarðarinnar, svo að þessi orð *gætu*

6 Svo í *Biblíu 21. aldar*. „Sá dagur er dagur reiðinnar,“ hefur það verið í Biblíu Matthíasar en í minni: „Sá dagur er dagur reiði.“

7 Þótt Grímur meðhjálpari í *Manni og konu* sé reyndar svo biblíufastur að vitna til Sófonúsar spámanns um „dag grimmdarinnar“.

átt þar heima en eru þar ekki frá höfundarins hendi. Svipaðar uppfyllingar frá eigin brjósti koma fyrir allvíða í þýðingunni þar sem mig brast hagamælsku til að fella eiginlega þýðingu að formi bragarins. Lakast er það víst í 16. erindi þar sem einungis orðin „fordæmdir“, „logum“ og „kalla mig“ eru raunveruleg þýðing, hitt allt hallærislausnir í bragnað.

Að þýða orðin *dies illa* virðist sem sagt óþarft – þegar aðeins er horft á fyrsta erindið. En svo kemur í ljós að þau enduróma í erindum 9 (*illa die* – hér hefur latínán tíðarfall eins og ég notaði í upphafsorðunum) og 18 (aftur *dies illa*). Þessi endurtekning skilar sér aðeins að hluta í þýðingu minni þar sem „hinsta dag“ í níunda erindi á að kallast á við „hinst á láði“ í því fyrsta.

Að *dies irae* sé „dagur reiði“ er einfalt mál, orðrétt þýðing eins og í Biblíunni. En „dagur *bræði*“ hjá Matthíasi, hvað þá „*heiftardagur*“ hjá mér, þar er öllu meira í lagt. „Bræði“ eða „heift“ táknar helst stjórnláusa geðshræringu, síður þá réttmætu og yfirveguðu reiði sem hæfa myndi almáttugum Guði. (Þó að í sjálfum Passíusálmunum segi reyndar: „Drottins tími þá tekur af / tvímælin öll í *bræði*.“) Í Biblíu 21. aldar er Sefanía (I, 18) látinn segja: „Á reiðidegi Drottins og í *heiftarbáli* hans verður öllu landinu eytt.“ Hér heitir það „heift“ Guðs sem eldri þýðingar kalla „vandlætingu“, á latínu *zelus*. Síðar (III, 8) lætur Sefanía Drottin hóta konungsríkjum heims „að ausa yfir þau reiði minni, allri minni logandi *heift*. Já, fyrir eldi *bræði* minnar mun öll jörðin eyðast.“ Hér hefur latneska Biblían (Vulgata) *indignatio* og *furor*, orð sem tákna a.m.k. ekkert jafnaðargeð, og er þá ekki fráleitt að höfundur sálmsins hafi talið sams konar reiði birtast í þeim orðum sem hann tók upp sem fyrstu ljóðlínu.

Látum þá útrætt um hana.

Í annarri hendingu segir hvað dagur reiðinnar gerir – „drekki jörð í logaflæði“ hjá Matthíasi – eða, hjá mér, hvað gerist þann dag – „heimur ferst í sindurs flóði“. „Jörð“ eða „heimur“ er einfölduð þýðing á lat. *saec(u)lum*, sem m.a. merkir ‘öld, tímabil’ en líka ‘tíminn sjálfur’ og þar með ‘hið tímanlega, veröldin’. Sögnin, *solvo*, merkir aðallega ‘leysa’ en líka ‘(um efni eða hluti) leysa sundur, leysa upp, láta bráðna eða gufa upp’. Hin tímanlega veröld á þannig að leysast sundur *in favilla*, þ.e. verða að ‘glóðum, neistum, heitri ösku eða gjalli’ (m.a. notað um „ösku“ látins manns og þá átt við glóðina eftir

líkbrennslu). Eldur eða bruni er ekki nefndur í þessu sambandi (eldur helvítis í 14. erindi er annað mál) en liggur í samhenginu. Báðar þýðingarnar gefa í skyn að eldurinn sé jarðeldur. „Logaflæði“ Matthíasar, sem „drekki“ jörðinni, hlýtur að minna íslenska viðtakendur á flæðigos. Þó að „sindur“ sé ekki beinlínis hraun heldur neistar eða heitt gjall frá járnvinnslu og „sindurs flóð“ eiginlega flóð af glóandi gjalli – eins og í Snorra-Eddu: „sem sindur það er renn úr eldinum“ – þá er varla hægt að skilja það heldur sem annað en líkingu fyrir glóandi hraun. Hér höfum við þá, báðir þýðendurnir, freistast til að koma til móts við okkar sérstaka lesendahóp með líkingu sem ekki felst í frumtextanum. Er þó ævinlega álitamál hve langt megi ganga í því efni.

Hliðstæðri freistingu hef ég fallið fyrir í níunda erindi þar sem skáldið biður Jesú vissulega að minnast sín, en ég hef þýtt það með auðþekktu orðalagi Passíusálmanna („Hafðu, Jesú, mig í minni“). Óbeinni vísun felst í þýðingu fjórða erindis þar sem dauðinn „glúpnar, dignar, stríðir“ – með þremur orðum þar sem latínán hefur eitt, en slíkar orðaþrennur skynja ég sem vörumerki Hallgríms Péturssonar („Bið, styn, andvarpa“ og fjölmargt því um líkt). Passíusálmarnir eru, líkt og jarðeldurinn, séríslenskur veruleiki sem spyrja má hvaða erindi eigi inn í þýðingu á ítölskum miðaldartexta.

Þriðja hendingin er svo eins konar tilvísun og heimildirnar tvær: Davíð og „Sibylla“.

Matthías þýðir: „votta heilög völufraði“; gerir sér lítið fyrir og sleppir Davíð. Það kann að virðast nokkurt gjöræði af þýðanda. Þess ber þó að gæta að þekktanlegar fyrirmyndir kvæðisins eru fyrst og fremst hjá Sefanía, sumt á hliðstæður í öðrum spádómsbókum Biblíunnar, jafnvel í guðspjöllunum (eins og hafrar og sauðir í 15. erindi), en líkindi við Davíðssálma eru fá og býsna óljós. Hér kann því að „vakna sú spurning hvort mikils sé misst“ þó að nafn Davíðs falli niður.

„Völufraði“ Matthíasar er, þegar að er gáð, merkilega nákvæm þýðing á *Sibyllu* sálmsins. Hinar upphaflegu „síbyllur“ voru spágyðjur Forngríkkja sem áttu að hafa þjónað við tiltekna helgidóma þar sem þær mæltu fram goðsvör véfrétta. Hafa þær að miklu leyti verið þjóðsagnapersónur, sumar sagðar goðkynjaðar, en þó kunna raunverulegar konur að hafa brugðið sér í þetta hlutverk. Rómverjar

töldu sig vita deili á einum tíu síbyllum og koma þær, eins og fleira úr rómverskri menningu, víða fyrir í myndlist endurreisnartímans. En fyrr á miðöldum höfðu þær einkum verið þekktar af spádómasafni, *Oracula sibyllina*, sem gekk í handritum í ýmsum tilbrigðum. Efnið var af fjölbreyttum uppruna, mest aftan úr heiðni en sumt lagfært eða aukið við af gyðingum og kristnum. Kristnir guðfræðingar tóku þetta safn gilt sem ævaforð göðsvör heiðinna hofgyðja og töldu sig sjá í því stórmerkilegar hliðstæður við spádóma Biblíunnar, svo sem um komu lausnarans og ekki síst um dómsdag. Einmitt þá spádóma hlýtur höfundur sálmsins að eiga við. Hann nefnir Davíð sem eins konar fulltrúa Gamla testamentisins og sams konar persónugervingur *Oracula*-safnsins ber hjá honum sérnafnið *Sibylla*. Það hafði nefnilega rutt sér til rúms sem kvenmannsnafn, m.a. í furstaættum 12. og 13. aldar. (Á uppvaxtarárum Tómasar frá Celano höfðu konur með því nafni t.d. verið drottningar á Sikiley, í Armeníu og í krossfararíkinu Jerúsalem.) Má af því ráða í hve jákvæðu ljósi menn sáu hinar fornu spágyðjur. Sjálfur veit Tómas auðvitað af Nýja testamentinu (Opinberunarbókinni) hvers vænta megi á efsta degi en hann vill benda á hvernig hin fornu helgirir höfðu spáð því sama og leggur hann þar síbylluspárnar að jöfnu við sjálft Gamla testamentið.

Að kalla þessi *Oracula sibyllina* „völufræði“ á íslensku hittir þannig vissulega í mark ef hugsað er út frá merkingarheimi frumtextans. Og „heilög“ að auki, sem að vissu leyti gerir sama gagn og tengingin við Davíð í frumtextanum. Gallinn er sá að lesandi eins og ég, sem ekki þekkti til samhengisins, gat svo hæglega misskilið, fundist að Matthías væri hér að staðfæra og hlyti að meina eddukvæðið *Völuspá*; kvæði sem líka flytur spádóm um heimsslit, einmitt í eldi – „Surtarloga“ sem Snorra-Edda kallar – þar sem „leikur hár hiti / við himin sjálfan“, því líkast sem lýst sé íslensku eldgosi. Mitt orðalag: „dís með Davíð“, býður ekki heim neinni slíkri tengingu en er hins vegar bragðdauft og skilar engu af þeirri merkingu sem hámiðaldir lögðu í síbylluspárnar.

Þá er órætt eitt orð latínutextans, *teste*, af *testis* sem aðallega merkir ‘vitni (fyrir rétti), sjónarvottur’. Það er því betur þýtt sem „votta“ en „spáði“. Mér kom reyndar á óvart, þegar ég fór að rýna í latínutextann, hve hlaðinn hann er lögfræðilegu orðfæri. Ekki aðeins um „dóm“ og „dómara“ heldur sérhæfðari hugtök, eins og *reus* (tvisvar),

þ.e. 'sakborningur'. Ég náði þessu ekki alltaf á íslenskunni, t.d. ekki þarna í fyrsta erindi, og reyndi þá að bæta það upp með lagamáli eins og að „taka sáttum“ í 13. erindi eða „dómsáfelli“ í 12. erindi, þar sem latínan nefnir aðeins 'kinnroða'. Hér reynir á enn eitt álitamál þýðingarfræðanna, þ.e. hvort frávik í gagnstæðar áttir bæti hvort annað upp og megi þannig koma einkennum frumtextans til skila þótt það sé ekki endilega á réttum stöðum.

Allt er þetta um fyrstu þrjár hendingarnar, þó aðeins bornar saman tvær af fjórum íslenskum þýðingum sálmsins, og „mundi dýr Hafliði allur“ ef reynt væri að tæma umræðuefnið. Skal því hér bundinn endi að sinni.